

18.37x25.75	1/4	עמוד 6	לקסי-קיי	08/12/2021	79786539-4
בנימין זאב הרצל - בהקשר לציונו - 80790					

אוטופיה חינוכית

הגות, ספרות והמעשה החינוכי

אפרת דוידוב*

<https://doi.org/10.54301/YMNP6307>

מילות מפתח: פילוסופיה של החינוך, בדיון, אידיאל, ביוגרפיה, רוסו, קורצ'אק, ברנפלד

האוטופיה החינוכית היא תת-סוגה (ז'אנר) נדירה של האוטופיה הקלאסית, הפוליטית (דוידוב, 2017). הדיון בסוגה של האוטופיה החינוכית מאפשר חקירה של הזיקות השונות שבין ספרות, פילוסופיה ומעשה - בהקשר החינוכי. הערך מחולק לשלושה חלקים: החלק הראשון מוקדש להגדרת הסוגה; בחלק השני מוצגים שלושה מקרים של אוטופיות חינוכיות: **אמיל או על החינוך** של ז'אן-ז'אק רוסו (1762/2009), **בית הספר של החיים** של יאנוש קורצ'אק (1906/2003) ו**העם והנוער** של זיגפריד ברנפלד (1919/1948); בחלק השלישי נבחן היחס בין האוטופיות החינוכיות שנסקרו לעשייה חינוכית קונקרטית - בראי היסטורי וביוגרפי תוך בחינת השתמעויות אפשריות למעשה החינוכי בכלל. נראה כיצד ניתן להשתמש באוטופיה החינוכית ככלי בניסוח חזון חינוכי תוך תשומת לב להזדמנויות ולסכנות שהאוטופיה מגלמת.

על אוטופיה ואוטופיה חינוכית

המילה "אוטופיה" היא מילה שמקורה ביוונית. היא מורכבת מהתחילית "או", תחילית המבטאת שלילה, והמילה "טופוס" שמשמעה מקום, וביחד: שומקום. מקורה בכותרת לספרו של המלומד האנגלי תומס מור (1516/2008) מתחילת המאה ה-16, המציג תיאור מפורט של אי בדיוני בעל אורחות חיים אידיאליים המוצג כביקורת למשטרים הקיימים באירופה בזמנו. מאז תקופתו של מור הפך המושג מרכזי בספרות ובתרבות, אולם מסתבר שלא תמיד ברור על מה בעצם מדובר כשמדברים על "אוטופיה".

ספרות ענפה מוקדשת לניסיון להבין, להגדיר ולתאר מהי אוטופיה. בניגוד לאחרים שחושבים שניתן להגיע להגדרה

* אפרת דוידוב היא דוקטורנטית במחלקה לפילוסופיה באוניברסיטת בר-אילן, עוסקת בפילוסופיה של החינוך ובתולדות רעיונות בחינוך. מחקר הדוקטורט, בהדרכת פרופ' אבי שגיא עוסק במושג הילדות ובהגותו של יאנוש קורצ'אק. היא בוגרת תואר שני במסלול להיסטוריה ופילוסופיה של החינוך בבית הספר לחינוך באוניברסיטת תל אביב ובעלת תעודת הוראה ממכון חפ"ן לחינוך פתוח ניסויי.

קוהרנטית של אוטופיה ושהבלבול סביבה נובע מניתוחים מוטעים (קרין-פרנק, 1986), להבנתי מושג זה מכיל קושי מובנה. בחינת שימושיה היום-יומיים והאקדמיים מגלה כי המילה "אוטופיה" היא מילה פוליטית, ולה שלושה מובנים מרכזיים המקיימים ביניהם יחסים של דמיון משפחתי:

1. "אוטופיה" או "אוטופי" כשם תואר לדבר מה רצוי, שבהכרח אינו יכול להתקיים, לידו של הדובר. זהו השימוש הנפוץ בשפת היום-יום.

2. "אוטופיה" כסט של רעיונות, הלך רוח או אידיאל, אשר עומדים אל מול המצוי ושואפים לשנות את הסדר הקיים מין היסוד ולכונן מציאות רצויה ואידיאלית. זהו השימוש הפונקציונלי במילה, המתייחס לתפקיד הפוליטי שלה (רוזנוב, 1986). רעיונות אוטופיים יכולים לבוא לידי ביטוי במגוון צורות של כתיבה (לאו דווקא בז'אנר האוטופי שיוצג להלן), להתבטא בעשייה או להישאר הלך רוח בלבד.

3. "אוטופיה" כשם של סוגה ספרותית-פילוסופית אשר, כמו בספרו של מור, מבקרת את החברה הקיימת ובמרכזו מצוי תיאור בדיוני של קהילה בעלת אורחות חיים אידיאליים, הנובעים מהנחות מסוימות על הטוב ועל טבע האדם. בחקר האוטופיה עולה שאלת היחסים בין הספרות לפילוסופיה: נראה כי האוטופיה היא סוגה המשתמשת בבדיון כדי לעורר ולגרות את המחשבה. הספרות במידה רבה משועבדת לרעיונות חברתיים-פוליטיים שהיא מבקשת להציג ולקדם, ולפיכך מדובר בסוג של ספרות דידקטית. היא עוטה צורה של כביכול-רומן, אולם מאחר שהספרות האוטופית מבקשת להציג מציאות חברתית הרמונית, יש לה באופן אינהרנטי - אופי סטאטי. הקונוונציות הספרותיות שלה נוקשות: ייתכנו סיפורי מסגרת כאלו ואחרים, אולם תמיד תיאורם המפורט של החיים האוטופיים יעמוד במרכז. הפילוסוף יבחר בצורה של האוטופיה מתוך ההנחה כי לספרות כוח רטורי רב יותר מאשר לפילוסופיה בצורתה העיונית (Elliott, 1970).

בהקשרנו, המובן השלישי הוא הרלוונטי ביותר. האוטופיה החינוכית עונה למרבית הקריטריונים התוכניים והצורניים של האוטופיה, אך היא מתייחדת בכך שהיא מתארת מסגרת חינוכית, ולא את החברה בכללותה, והיא מכילה מאפיינים נוספים וייחודיים, למשל, היא אישית ואינטימית יותר, ולפיכך

17.89x25.79	2/4	7	עמוד	לקסי - ק י	08/12/2021	79786540-6
בנימין זאב הרצל - בהקשר לציונו - 80790						

קורצ'אק, (Korczak; 1942-1878), הרופא, הסופר והמחנך הדגול, כשעבד כמדריך במחנות קיץ. בניגוד ל**אמיל**, **בית הספר של החיים** מתייחס בצורה מודעת, רפלקטיבית, לז'אנר האוטופיה ולמוסכמותיו. בדומה ל**אמיל**, גם כאן מדובר באוטוביוגרפיה בדיונית (autofiction): על ערש דווי מגולל מחנך זקן את סיפורו כבחור צעיר, סוציאליסט ועני מרוד, דמותו הבדיונית של קורצ'אק, אשר התגלגל לידי סכום כסף עצום על דרך המקרה. הוא מסייר בעולם רואה איך ילדים משועבדים בבתי חרושת (שכן בתקופה ההיא עוד הייתה נהוגה עבודת ילדים), אך לא פחות מכך - בבית הספר. כנגד האחרון הוא מגיש כתב אישום חמור: "[...] הרי שקורה כאן אותו דבר כמו בבתי החרושת שבהם יושבים מאה אנשים ליד אותה עבודה עצמה [...] והרי החיים יתבעו מכל אחד מהם משהו אחר" (קורצ'אק, 2003, עמ' 191). הוא מחליט להשקיע את הכספים לבניית בית ספר חדשני לילדי עניים, כזה שיעניק להם חירות אמיתית. בית הספר מתואר כחברה בזעיר אנפין, ובה הילדים יוצרים, חוקרים ועובדים ממניעים אותנטיים ומהווים יחד חברה ילדים שוויונית, סולידרית וחופשית, שאף מרוויחה את לחמה בעצמה. בכל פרק מתואר בפירוט מדור אחר ממדורי בית הספר ומוסבר הערך החינוכי שלו, למשל החווה, בית המלאכה, הספרייה ואף המרפאה ובית המשכון, שהילדים מפעילים לשירותה של הקהילה כולה.

זיגפריד ברנפלד (Bernfeld; 1953-1892) היה הוגה יהודי-אוסטרי, פסיכואנליטיקאי שעבד עם פרויד, פדגוג ופעיל ציוני, במיוחד בתחום של תרבות הנוער ותנועות נוער. כמו האוטופיה של קורצ'אק, ובניגוד לזו של רוסו, **הנעם והנוער** הוא אוטופיה רפלקטיבית: היא מתייחסת גם לתנועה הספרותית של האוטופיה הסוציאליסטית, שהייתה פופולרית במאה התשע עשרה, וגם לאוטופיה הציונית, מגמה בקרב סופרים ציוניים במפנה המאה העשרים, כהרצל, שץ, לוינסקי ואחרים (אלביום-דרור, 1993). ברנפלד מתאר אוטופיה בקנה מידה גדול בהרבה משל קורצ'אק וכמובן משל רוסו: מערכת החינוך האידיאלית במדינה היהודית העתידית. בניגוד לרוסו ולקורצ'אק הספר לא נכתב בגוף ראשון, כסיפורו של המחנך, אולם ניכר שהמספר היודע-כול מזדהה עם החברה שאותה הוא מתאר. בתיאור המדינה היהודית האידיאלית, האימהות מטופלות בקפידה כבר מההיריון בשביל להדגיש את התפקיד המרכזי של ילדים בחברה. בגיל ארבע עוברים הילדים לחיות בחברות ילדים, ובני הנוער חיים במעין כפרים עצמאיים. ברנפלד מתייחס למשפחה כפי שאנו מכירים אותה - כמוסד מנוון המשמר אגואיזם צר שישתנה לחלוטין במדינה היהודית. הוא מצייר חברת נעורים אוטונומית ואנטי-מכותנית, ומדגיש את תפקידה כאוונגרד תרבותי: הנוער עצמו הוא שכונ, בחזון הברנפלדי, את מערכת החינוך המתוארת.

יחסי אוטופיה ומעשה חינוכי בראי היסטורי-ביוגרפי

נראה שהאוטופיה החינוכית מבקשת לחרוג מהספרה הספרותית ולהשפיע על העשייה החינוכית במציאות הניסיונית. לעיל

גם לכאורה יותר בהישג יד. אם האוטופיה הקלאסית משרתת לרוב את הפילוסופיה הפוליטית, האוטופיה החינוכית תשרת את הפילוסופיה של החינוך. לאורה של הגדרה זו אבחן להלן את ההיבטים הרעיוניים, הביקורתיים והספרותיים (תיאוריים, נרטיביים ובדיוניים) של שלוש האוטופיות שיוצגו. מכיוון שבמקרים רבים האוטופיה הספרותית מכילה - לפחות במידה מסוימת - הלך רוח אוטופי, המשמעות השנייה, הפונקציונלית, תהיה רלוונטית בהמשך, כאשר נבחן את הפונקציה המעשית של האוטופיה החינוכית.

שלושה מקרים של אוטופיות חינוכיות

למן **הפוליטיאה** של אפלטון, שלה נוהגים לייחס טרנספסקטיבית את המעמד של האוטופיה הראשונה, החינוך משמש רכיב חשוב בז'אנר האוטופי (אלביום-דרור, 1993). עם זאת, יצירות אוטופיות שנושאן המרכזי הוא חינוך - נדירות. מצאתי שלוש יצירות כאלו, אשר על אף ההבדלים הניכרים בחזון החינוכי שהן מתארות, הן יכולות להיחשב כאוטופיות חינוכיות לכל דבר ועניין: בשלושתן קיים סיפור מסגרת בדיוני, מופיעה בהן ביקורת על החינוך הקיים בחברה, והן מתעכבות על תיאורה של האלטרנטיבה האוטופית - הצגתה של המסגרת החינוכית האידיאלית לפי ההנחות של כל אחד מההוגים - על הטוב ועל טבע האדם.

אמיל או על החינוך של הפילוסוף ז'אן-ז'אק רוסו (Rousseau; 1778-1712) הוא אולי היצירה הקנונית ביותר בפילוסופיה של החינוך. הטקסט מתאר את חייהם של הילד הבדיוני אמיל ומחנכו, המספר "ז'אן-ז'אק", בן דמותו של רוסו. ז'אן-ז'אק הוא איש חינוך מחויב בצורה יוצאת דופן: הוא מקדיש את חייו למלאכת חינוכו של אמיל - מינקות עד לבגרות. בהתאם למשפט הפתיחה של הספר "הכול יוצא טוב מתחת ידיו של בורא עולם, הכול מתנוון בין ידיו של האדם" (רוסו, 2009, עמ' 111), ז'אן-ז'אק מגדל את אמיל בכפר מבודד, הרחק מההשפעות ההרסניות של החברה, לדידו. הנרטיב מתמקד בגדילתו של אמיל לאורך שלבי חייו השונים בהתאם למעין תיאוריה התפתחותית שרוסו הוגה. הוא גדל בחופשיות ולומד מניסיונותיו שלו בתוך גבולות הסביבה החינוכית שז'אן-ז'אק יוצר עבורו בקפידה. תהליך חינוכי זה נועד ליצור אופי שקול ומאוזן, אדם המספיק לעצמו שבסופו של דבר גם יתפוך לאזרח הטוב בחברה הראויה, כפי שתיאר אותה רוסו ב**האמנה החברתית** (רוסו, 2006/1762). **אמיל** הוא יצירה מסועפת עם פרשנויות מגוונות ואף סותרות: אומנם היא התקבעה בתודעה כביטוי המובהק של תזת "החינוך החופשי" (לא מעט בזכות הפילוסוף המשפיע של החינוך ג'ון דיואי, 1960/1916), אך חוקרים רבים סבורים שהחינוך המתואר בספר הוא למעשה הנדוס תודעה מניפולטיבי עם אשליה מושלמת של חופש (רוזנוב, 1986; סיגד, תשמ"ג; יונה, תשנ"ב).

בית הספר של החיים נכתב בתחילת דרכו החינוכית של

17.73x25.51	3/4	עמוד 8	לקסי-קיי	08/12/2021	79786542-8
בנימין זאב הרצל - בהקשר לצינו - 80790					

זה היצירה משמשת כ"אני מאמין" מעורר ומדבר, חזון מדריך אשר לאורו מבקש איש החינוך לפעול.

מבחינת רוסו אין בידינו מושא לבחינת היחס למעשה החינוכי, מאחר שלרוסו לא היה כזה: לא רק שהוא מעולם לא ממש עסק במלאכת החינוך (מלבד ניסיון קצר וכושל שעליו הוא העיד **בהווידויים**), אלא אף את חמשת ילדיו הביולוגיים הוא נטש בבתי יתומים. עם זאת, לפרשנותי, לאוטופיה היה בכל זאת תפקיד אישי לידיו של רוסו: כפי שאפשר ללמוד **מהווידויים** (רוסו, 1782/1999), סיפורו האוטוביוגרפי, המעשה של נטישת ילדיו היה פצע פתוח בחייו של רוסו וסתירה שהוא התקשה לגשר עליה. ברוח זו, פירשתי את התפקיד של כתיבתה של אוטופיה לידיו של רוסו, לא רק כרצונו לברוא במילים חינוך ועולם אלטרנטיביים, שיתוו כיוון לשינוי בעולם הניסיוני, אלא גם כניסיון לברוא רוסו אלטרנטיבי, שיגשר בין אידיאלים למעשים. היצירה האוטופית, אם כן, אינה משמשת פה כגורם מניע לפעולה, כפי שראינו אצל קורצ'אק ובמידה מסוימת אצל ברנפלד, אלא היא מחליפה את המעשה החינוכי עצמו.

נדמה שרבות ורבים מהפונים לחינוך מתוך תחושת משמעות הם אוטופיסטים במידה כזו או אחרת: הפנייה לעיסוק בחינוך מלווה פעמים רבות בהלך רוח אוטופי, בביקורת חברתית-חינוכית, ברצון ליצור שינוי ובחזון חברתי. גם ביוזמות שונות בשדה החינוכי בכלל ובזה העכשווי בפרט, מפעמת רוח אוטופית בבתי הספר הדמוקרטיים, בגני יער, בחינוך ולדורף או בבתי הספר והגנים הדולשוניים, לדוגמה.

אסיים את הערך בהתוויה בקווים כלליים של הצעה לפרקטיקה חינוכית-אוטופיסטית בהכשרת מחנכות ומחנכים, המתבססת על הניתוח של ז'אנר האוטופיה החינוכית וזיקתה למעשה. העלאת האוטופיה החינוכית על הכתב ויצירת סיפור אוטופי עשויות להיות כלי רב ערך בתהליך הכשרת פרחי חינוך והוראה - מהפן הרעיוני והיצירתי. כפי שראינו, לאוטופיה פוטנציאל עשיר מבחינת האפשרות לבחון את ההנחות היסודיות של הכותב, לניסוח של רעיונות וחלומות "נועזים ומטורפים", כלשון קורצ'אק, ללא הגבלות ואילוצים, לליטוש של חזון חינוכי קונקרטי ולהנעת התלהבות ופעולה. אך באותה המידה יש לפתח התבוננות ביקורתית לגבי מוגבלותה של האוטופיה. בשלב הבא של פרקטיקה מעין זו, על האוטופיה להיבחן באופן ביקורתי, רפלקטיבי, בדיאלוג מתמשך עם המציאות רבת הפנים ואל מול העשייה היום-יומית. האוטופיה, שיש המגדירים אותה כ"אספירציה האצילה ביותר של האדם" (Negley & Patrick, 1962) עשויה להיות מקום פורה לגשת ממנו אל מלאכת החינוך. אולם, אם ברצוננו ליצור שינוי מיטיב בעולם, כדאי להתייחס אל האוטופיה לא כיעד שאליו יש לשאוף, ושעשוי להנכיח בחריפות את הפער הבלתי ניתן לגישור בין האידיאל למציאות, אלא כנקודה שממנה יוצאים אל הדרך.

הוזכרה הבחירה בצורה של האוטופיה בשל כוחה הרטורי לחנך את הקוראים. בחינת שלוש האוטופיות שנזכרו מעלה שלכתיבתה של אוטופיה, ובמיוחד אוטופיה חינוכית, יכולה להיות גם פונקציה אישית בשל אופייה האישי והאינטימי, לדידו של הכותב. כלומר באמצעות שימוש בבדיון, בנרטיב ובתיאורים מפורטים מתאפשר לכותב לדבר את הנחותיו, לנסח את רעיונותיו ולדמות מעשה חינוכי המבוסס עליהם בתנאי מעבדה סטריליים, כביכול, מבלי להיות מחויב לעשייה בעולם הרווי מורכבויות וסתירות. נשאל בהקשר זה: האם האוטופיה, בהצגה חזון מושלם, היא גורם מעורר השראה, מקדם ומהפכני? או שמא דווקא החזון המושלם והניגוד החריף בינו לבין המציאות הקיימת מדכא פעולה ומתפקד בפועל כתחליף למציאות? באמצעות תיאור יחסי הגומלין של האוטופיה והמעשה בראי שלושת המקרים הביוגרפיים, אשרטט להלן שלושה מודלים אפשריים. אין הכוונה רק להציג סיפור היסטורי-ביוגרפי, אלא להצביע על היתרונות, וגם על ה"סכנות", הטמונות בצורה של האוטופיה, לדידם של מי שמעוניינים לעסוק בחינוך.

האוטופיה של קורצ'אק, שאותה הוא כתב בתחילת דרכו החינוכית הארוכה והעשירה, הייתה עבורו במה לבטא את רעיונותיו וחזונו, מעין ניסוח של "תוכנית חיים" אישית, אשר אותה הוא ביקש להגשים כל חייו. אם נבחן את הפרקטיקות החינוכיות שיישם קורצ'אק מאוחר יותר בבית היתומים (דרור, 2008) נראה בבירור שהן השתקפות של רעיונות שהוא תיאר **בבית הספר של החיים**. כמובן, רעיונות רבים אינם חוצים את הגשר בין ספרות לפרקטיקה וניתן לדבר ארוכות על הפערים. בשלבים מאוחרים יותר בחייו כמחנך, קורצ'אק דיבר בביקורתיות על רעיונות חינוכיים שאינם נולדים מתוך התבוננות והתנסות יום-יומית (קורצ'אק, 1996). עם זאת, נדמה שלאוטופיה היה תפקיד מניע לידיו של קורצ'אק, גם אם הוא היה מודע למגבלותיה. "צריך להיות זהיר במעשים ונועז ומטורף בהזיות" (קורצ'אק, 1978, עמ' 186), הוא כתב במכתב משנותיו האחרונות.

אצל ברנפלד המצב שונה: בבואנו לבחון את העשייה החינוכית שלו ביחס לאוטופיה, יש לשים לב שהאוטופיה שלו הייתה לאומית ומערכתית, ופחות אישית. אף על פי שהיה לו ניסיון קצר בניהול פנימייה, עיקר עשייתו החינוכית של ברנפלד הייתה בניסיון להשפיע ישירות על אנשי חינוך שעלו לישראל ולקחו חלק מרכזי בכינון מערכת החינוך במדינה שבדרך. הוא עשה זאת על ידי הוראה בסמינר למורים, הוצאת כתבי עת וחילופי מכתבים. ברנפלד אכן השפיע על חלוצי חינוך בקיבוצים, בעיקר בקיבוצי השומר הצעיר, והחזון שהוא מציג בספרו דומה למערכת החינוך המשותפת שהתפתחה שם מאוחר יותר (קריץ, 2001; יצחקי, 1977; פדן, תשל"ב), אך גם כאן ניתן להצביע על רעיונות רבים שאינם שורדים במעבר בין אוטופיה לפרקטיקה. כפי שראינו אצל קורצ'אק, אם כי באופן עקיף יותר, גם במקרה

79786541-7	08/12/2021	לקסי - ק י י	עמוד 9	4/4	17.73x25.19
בנימין זאב הרצל - בהקשר לצינון - 80790					

Elliott, R. C. (1970). *The Shape of Utopia*. The University of Chicago.

Negley, G. and J.M Patrick (1962). *The Quest for Utopia*. McGrath.

המקורות

אלבוים-דרור, ר' (1993). **המחר של האתמול**. הוצאת יד יצחק בן-צבי.

ברנפלד, ז' (1948). **העם והנער** (מתרגמת ע' קורנפלד). ספריית פועלים / שבילי החינוך; הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, מרחביה. (העבודה המקורית פורסמה בשנת 1919)

דוידוב, א' (2017). **"האוטופיה החינוכית" כסוגה ספרותית-פילוסופית: הגות, ספרות והמעשה החינוכי, בראי האוטופיות החינוכיות של רוסו, קורצ'אק וברנפלד** [עבודת גמר לקבלת תואר "מוסמך למדעי הרוח", בהדרכת פרופ' אביהו רונן ופרופ' אבנר בן-עמוס]. אוניברסיטת תל-אביב.

דיואי, ג' (1960). **דימוקרטיה וחינוך: מבוא לפילוסופיה של החינוך** (מתרגם י"ט הלמן). מוסד ביאליק. (העבודה המקורית פורסמה בשנת 1916)

דרור, י' (2008). חדשנותו של יאנוש קורצ'אק: חינוכאי שהקדים במעשה את ההלכות החינוכיות בנות זמננו. **דור לדור, 33: עיונים בין-תחומיים במשנתו של יאנוש קורצ'אק**, 135-160.

יונה, יוסי (תשנ"ב). החיים הטובים ב'אמיל' לרוסו: מחיר האידיאל. **עיון, מ', 424-405**.

יצחקי ש' (1977). על זיגפריד ברנפלד. **החינוך המשותף, 94**, 52-64. מור, ת' (2008). **אוטופיה** (מתרגמת א' אבן-עזרא). רסלינג. (העבודה המקורית פורסמה בשנת 1516)

פדן, י' (תשל"ב). זיגפריד ברנפלד 1892-1953. **החינוך, 44**, א', 39-47. סיגד, ר' (תשמ"ג). רוסו- חירות, אוטופיה, שיעבוד. **עיון, ל"ב, א'-ב'**, 41-55.

קורצ'אק, י' (1978) **דת הילד** (מתרגמים: ד' סדן וצ' ארד). בית לוחמי הגטאות ע"ש יצחק קצנלסון; הוצאת הקיבוץ המאוחד.

קורצ'אק, י' (1996). **כתבים, כרך א': איך לאהוב ילד / רגעים חינוכיים / זכות הילד לכבוד** (מתרגמים י' וא' סנד). יד ושם - רשות הזכרון לשואה ולגבורה; האגודה ע"ש יאנוש קורצ'אק בישראל; בית לוחמי הגטאות ע"ש יצחק קצנלסון; הוצאת הקיבוץ המאוחד.

קורצ'אק, י' (2003). **כתבים, כרך ח': כאשר אשוב ואהיה קטן / בית הספר של החיים** (מתרגם א' אורלב). האגודה ע"ש יאנוש קורצ'אק בישראל; בית לוחמי הגטאות ע"ש יצחק קצנלסון.

קרין-פרנק, ש' (1986). **רעיון האוטופיה**. הוצאת הקיבוץ המאוחד.

קריץ, מ' (2001). 'החינוך החדש' באמריקה ובאירופה והשפעתו על החינוך בארץ". **החינוך וסביבו, 23**, 139-155.

רוזנבו, א' (1986). **יסודות אידיאלוגיים ואוטופיים של החינוך**. רמות.

רוסו, ז"ז (1999). **הוידויים** (מתרגמת א' עקרב). כרמל, ירושלים; המועצה הציבורית לתרבות ואמנות; המפעל לתרגום ספרי מופת. (העבודה המקורית פורסמה בשנת 1782)

רוסו, ז"ז (2009). **אמיל או על החינוך** (מתרגמת א' טיר-אפלרויט). דביר בית הוצאה לאור; הוצאת ספרים ע"ש י.ל. מאגנס, אוניברסיטת העברית, ירושלים; המפעל לתרגום ספרי מופת. (העבודה המקורית פורסמה בשנת 1762)